

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος

doi: [10.12681/deltiokms.140](https://doi.org/10.12681/deltiokms.140)

Copyright © 2015, Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γιαννακόπουλος Γ. Α. (1992). Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 283–291. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.140>

BIBΛIOΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΟΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Ἡ μικρασιατική τραγωδία ἀναμφίβολα «κυριαρχεῖ στή συνείδηση τοῦ νεοελληνισμοῦ σάν τὸ θεμελιώδες γεγονός πὸ μετέβαλε τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ ροὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους στή σύγχρονη ἐποχὴ»¹. Ἡ στρατιωτικὴ ἤττα καὶ ὁ ξεριζωμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὶς προαιώνιες ἐστίες του, ἀποδόθηκε στή γλώσσα μας μὲ τὸν ἰδιαίτερα φορτισμένο ὄρο Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ. Ὡστόσο τὸ 1922 δὲν εἶναι μόνον τὸ ὀδυνηρὸ τέλος τῆς μακραίωνης ἑλληνικῆς παρουσίας στή μικρασιατικὴ γῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἔθνικα ἀνεκτίμητης δημιουργικῆς παρουσίας τῶν Μικρασιατῶν στήν Ἑλλάδα. «Γιατὶ ὅ,τι χάθηκε στήν Μικρασία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη κερδίσθηκε στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ Αἰγαίου: Μικρασιάτες, Πόντιοι, Κωνσταντινουπολίτες καὶ Θράκες δὲν περιορίστηκαν ἀπλῶς σὲ μιὰ οικονομικὴ ἢ πολιτιστικὴ εἰσφορὰ στὸ ἔθνικὸ σύνολο, ἀλλὰ στάθηκαν αὐτόχρημα συνδημιουργοὶ στή διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.»²

Ἀπὸ τὸ 1922 καὶ ἔπειτα ἐκδίδεται μεγάλος ἀριθμὸς ἔργων³, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πολλὰ θρηνοῦν τὶς χαμένες πατρίδες καὶ διεκτραγωδοῦν τὸ προσφυγικὸ δρᾶμα. Παρὰ τὴν μικρὴ ἀξία τους γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι χρήσιμα στὸν μελετητὴ, «γιατὶ ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς τόσο μέσα ἀπὸ τὰ συναισθήματα τῶν προσφύγων ὅσο καὶ ἐκείνων πὸ τοὺς δέχτηκαν στήν Παλαιὰ Ἑλλάδα»⁴. Πάντως τὸ προσφυγικὸ ὡς περιπλοκοὸ οικονομικὸ, νομικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ θέμα ἀφήνεται στοὺς

1. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Συμβολὴ στή μελέτη τῆς μικρασιατικῆς τραγωδίας. Τεκμήρια τῆς καταστροφῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βιθυνίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 15 (1972), σ. 372.

2. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, «Πρόλογος» στήν ἔκδοση τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, *Ἡ Ἐξοδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. ιη'.

3. Μιὰ εἰκόνα τοῦ πλήθους τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων δίνει τὸ ἔργο τοῦ Παύλου Χατζημωῦσῆ, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία - Ἥττα - Προσφυγιά*, Ἀθήνα 1981.

4. Βικτωρία Σολομωνίδου, «Ἡ Ἑλλάδα στή Μικρὰ Ἀσία 1919-1922: Συμβολὴ στήν ἱστοριογραφικὴ θεώρηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 4 (1983), σ. 356.

περισσότερο ειδικούς. Τό πλήθος τῶν προσφύγων ἐκφράζεται κυρίως μὲ ἔργα λογοτεχνικῆς μορφῆς. Βέβαια ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή ποῦ ἔχει ὡς ὑπόβαθρο τὴν προσφυγὰ εἶναι ποιοτικά ἑτεροβαρῆς, ἀφοῦ σὲ αὐτὴ συμμετέχουν συγγραφεῖς διαφορετικῶν δυνατοτήτων⁵.

Γιὰ τὶς συνθήκες ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ τὴν πατρίδα γῆ καὶ τῆς ἐγκατάστασης σὲ ἓνα ἄξενο περιβάλλον, ἀνεκτίμητη ἱστορικὴ πηγὴ ἀποτελοῦν οἱ αὐθεντικὲς καὶ ἀκατέρραστες μαρτυρίες τῶν ἀνθρώπων ποῦ ἐξῆσαν τὰ γεγονότα, ἀφοῦ «κάνεις μεταγενέστερος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλάβει μὲ ἴση ἀρμοδιότητα τὸ ἔργο τοῦ μάρτυρα»⁶. Στὸ θέμα αὐτὸ ἡ ἔκδοσις τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν *Ἐξοδός*, ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη συνεισφορά⁷. Ἡ Συνθήκη περὶ Ἀνταλλαγῆς τῶν Πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ὀριστικοποίησε ὡς γεγονός μὴ ἀναστρέψιμο τὸν κάτω ἀπὸ φοβερὲς συνθήκες ξεριζωμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν δυτικῶν παραλίων καὶ ἐπιπλέον ἐπέκτεινε τὸ μέτρο τῆς ἀναγκαστικῆς μετανάστευσης στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Πόντου⁸. Ἡ συνθήκη ἐπικρίθηκε (ὡς προσβάλλουσα τοὺς κανόνες τοῦ διεθνoῦς δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς) ἀλλὰ καὶ ὑποστηρίχθηκε (ὡς ἡ μόνη ρεαλιστικὰ συμφέρουσα γιὰ τὴν Ἑλλάδα λύση) μὲ ἀρκετὰ δημοσιεύματα. Κορυφαῖοι διεθνολόγοι ἀνέλυσαν τὶς νομικὲς συνέπειες τῆς συμβάσεως⁹ καὶ ἱστορικοί, κοινωνιολόγοι καὶ δημοσιολόγοι διε-

5. Μιὰ εἰκόνα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς δίνει ἡ ἀνθολογία τοῦ Ἀποστόλου καὶ τῆς Καίτης Μαγγανάρη μὲ τίτλο: *Θρήνοι καὶ παϊνέματα γιὰ τὶς χαμένες πατρίδες*, Ἀθήνα 1988. Γιὰ τὴ βιβλιογραφία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων μὲ θέμα τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν προσφυγὰ βλ. Π. Χατζημαυθῆς, «Βιβλιογραφικὰ Μικρᾶς Ἀσίας», *Διαβάζω*, τχ. 74, Ἀφιέρωμα στὸ Μικρασιατικὸ Ἑλληνισμὸ (27-7-1982). Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Μικρασιατῶν λογοτεχνῶν βλ. Ν. Ε. Μηλιώρης, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορά τῶν Μικρασιατῶν στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 11 (1964), σσ. 19-142. Γιὰ τὸν τρόπο ποῦ τὰ γεγονότα ἐπηρέασαν καὶ ἀποτυπώθηκαν στὴ λογοτεχνία, βλ. Ν. Ε. Μηλιώρης, «Ἡ Μικρασιατικὴ τραγωδία στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 13 (1967), σσ. 338-400 καὶ Δ. Λιάτσος, *Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία*, Νίκαια 1962.

6. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, *δ.π.*, σ. λδ'.

7. Ἐχουν ἐκδοθεῖ μέχρι τὰρα δύο τόμοι: Ἡ *Ἐξοδός*, τ. Α: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρασίας*, (πρόλογος Γ. Τενεκίδης, εἰσαγωγή - ἐπιλογὴ κειμένων - ἐπιμέλεια Φ. Δ. Ἀποστολόπουλος), Ἀθήνα 1980 καὶ Ἡ *Ἐξοδός*, τ. Β: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας*, (εἰσαγωγή - ἐπιτοτεία Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, ἐπιμέλεια Γιάννης Μουρέλος), Ἀθήνα 1982. Ἐκκρεμεί ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου ποῦ θὰ ἀφορᾷ στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου.

8. Γιὰ τὸ πλήρες κείμενο τῆς συνθήκης βλέπε μεταξὺ ἄλλων: *Actes signés à Lausanne le 30 Janvier et le 24 Juillet 1923*, Παρίσι 1923· League of Nations, *Treaty series XXXII*, σσ. 76-86. Τὸ κείμενο στὰ ἀγγλικά δημοσιεύεται στὸ βιβλίο τοῦ Η. J. Psomiadis, *The Eastern Question. The Last Phase*, Θεσσαλονίκη 1968, ὅπως καὶ σὲ αὐτὸ τοῦ D. Pentzopoulos (βλ. παρακάτω). Τὸ κείμενο στὰ ἑλληνικά ὑπάρχει στὰ βιβλία τῶν Α. Πρωτονοτάριου καὶ Α. Τσουλούφη (βλ. παρακάτω). Γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυοφορήθηκε ἡ συνθήκη βλ. Κων. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

9. Stelio Sféridiades, *L'échange des populations*, Παρίσι 1929 [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Recueil des*

ρεύνησαν τὰ αἷτια καὶ τὶς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν¹⁰. Οἱ μελέτες τῶν Στέφανου Λαδᾶ καὶ Δημήτρη Πεντζόπουλου, ποὺ ἐκδόθηκαν (στὰ ἀγγλικά) μετὰ διαφορὰ τριάντα χρόνων μεταξὺ τους, ἀποτελοῦν οὐσιώδη συνεισφορὰ στὴ διερεύνηση τοῦ θέματος¹¹. Ἐκτεταμένες ἀναφορὲς στὴ συνθήκη ὑπάρχουν σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ προσφυγικό. Γενικὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ὡς μιὰ ἐνόητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ πτυχὴ στὴν ὁποία ἐπικεντρῶνεται ὁ καθένας. Ἔτσι ἡ κατανομὴ τῶν ἐκδόσεων σὲ θεματικὲς κατηγορίες εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι ἀπόλυτη.

Ἡ σύμβαση τῆς Ἀνταλλαγῆς ἀφοροῦσε καὶ στὶς περιουσίες τῶν προσφύγων καὶ προέβλεπε τὴ σύσταση Μικτῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὸ πρακτικὰ σχεδὸν ἀδύνατο ἔργο τῆς ἐκτίμησης τῶν ἐκατέρωθεν ἐγκαταληφθεισῶν περιουσιῶν. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαδικασία, τὰ δύο κράτη υἱοθέτησαν τὸ καθένα τὴ δική του μέθοδο ἀποζημιώσεως τῶν προσφύγων¹².

Ἡ ἔλλευση ἄνω τοῦ ἐνὸς ἑκατομμυρίου προσφύγων¹³ δημιουργήσε, ὅπως

Cours, τ. 24 (1928)]: C. G. Ténékidès, *Le Statut des minorités et l' échange obligatoire des populations greco - turques*, Παρίσι 1924 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ *Revue Générale du Droit International Public*, τ. 31 (1924)]: G. Streit, *Der Lausanner Vertrag und der griechisch-türkische Bevölkerungsaustausch*, Βερολίνο 1929· D. Constantopoulos, *Zur Nationalitätenfrage Südosteuropas*, Würzburg-Anmuhle 1940.

10. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες μελέτες: A. Deimezis, *Situation sociale créée en Grèce à la suite de l' échange des populations*, Παρίσι 1927· A. A. Πάλλης, *Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἄπονη νομικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴ διεθνή θέση τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1933· A. Devedgi, *L' échange obligatoire des minorités grecques et turques en vertu de la Convention de Lausanne du 30 Janvier 1923*, Παρίσι 1929· T. Kiosseoglou, *L' échange forcé des minorités d' après le Traité de Lausanne*, Nancy 1926. Ἀπὸ τὰ νεότερα δημοσιεύματα: X. Ζαμπαθᾶ, *Οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας Ἑλληνορθόδοξοὶ πρόσφυγες*, Ἀθήνα 1969 (διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν)· J. A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peace Making, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2 (1976), σσ. 135-160.

11. Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Ὑόρκι 1932 καὶ Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Παρίσι 1962.

12. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Β. Ἀρτεμιάδης, *Τὰ ἱστορικὰ εἰρήματα τῶν ἀξιώσεων τῶν ἀνταλλαζόμενων*, Ἀθήνα 1930· Α. Τσουλούφης, *Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀνταλλάξιμης περιουσίας*, Ἀθήνα 1989.

13. Ἡ ἐγκυρότερη πηγὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσφύγων εἶναι ἡ ἀπογραφή τοῦ 1928 ποὺ τοὺς ἀνεβάζει σὲ 1.104.217. Βλ. *Στατιστικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1930, σ. 41. Στὴν πηγὴ αὐτὴ βασίζονται οἱ νεότερες μελέτες. Βλ. γιὰ παράδειγμα: P. M. Kitromilides καὶ A. Alexandris, *Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τ. 5 (1984-1985), σσ. 32-34. (Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔρευνας αὐτῆς βλ. Γεώργιος Τενεκίδης, «Πληθυσμιακὲς παράμετροι τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ήταν φυσικό, τεράστια προβλήματα στο άποδυναμωμένο από τις πολύχρονες πολεμικές περιπέτειες ελληνικό κράτος. Τις πρώτες προσπάθειες τής πολιτείας (μέσω του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων) και των διεθνών οργανώσεων να αντιμετωπίσουν τα επείγοντα προσφυγικά προβλήματα, περιγράφει ο Α. Μπακάμπασης στο σύντομο (36 σ.) βιβλίο του με τίτλο: *Τό Προσφυγικό ζήτημα*, 'Αθήνα 1923¹⁴. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει η 'Ελλάδα καθιστούν αδύνατη την επίλυση του προσφυγικού χωρίς εξωτερική βοήθεια. 'Ετσι το 1924 ή κυβέρνηση ζητά από την Κοινωνία των 'Εθνών να εγκρίνει τη δανειοδότηση τής χώρας¹⁵. 'Ανάμεσα στους δρους για τη χορήγηση του δανείου είναι και ή ίδρυση ενός αυτόνομου οργανισμού που θά τó διαχειρίζεται. 'Ο οργανισμός αυτός, που ονομάστηκε 'Επιτροπή 'Αποκατάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), θά αναδειχτεί στο κατεχοχήν οργανο τής προσφυγικής αποκατάστασης. Τό σημαντικό έργο τής Ε.Α.Π. —έκτός από την πληθώρα άλλων πληροφοριών, ιδίως στατιστικού χαρακτήρα— άποτυπώνεται στο βιβλίο *L' Établissement des Réfugiés en Grèce* που εκδίδεται τό 1926¹⁶. Στο βιβλίο δημοσιεύονται 67 φωτογραφίες και δύο πολύ ενδιαφέροντες χάρτες, στους όποιους άπεικονίζονται ή προσφυγική εγκατάσταση ανά την 'Ελλάδα και ή άλλαγή που επήλθε στην έθνολογική σύνθεση τής Μακεδονίας ως αποτέλεσμα τής ανταλλαγής τών πληθυσμών¹⁷. Τήν εικόνα συμπληρώνουν τά βιβλία δύο προέδρων τής Ε.Α.Π.: του Henry Morgenthau και του Charles Eddy, αλλά και εκείνο του προέδρου τής Near East Foundation, Harrold Allen¹⁸.

Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Πρακτικά τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών*, τ. 63 (1988), σσ. 57-77). Για τά δημογραφικά προβλήματα που συνδέονται με την είσοδο του προσφυγικού πληθυσμού στην 'Ελλάδα βλ. Γ. Βαλαώρας, *Τό δημογραφικόν πρόβλημα τής 'Ελλάδος και ή επίδρασις τών προσφύγων*, 'Αθήνα 1939.

14. Στοιχεία για τό έργο του Ταμείου περιέχονται στο φυλλάδιο: *Τό Έργον του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων εις γενικάς γραμμάς*, 'Αθήνα 1925, ενώ για τις προσπάθειες περίθαλψης του προσφυγικού πληθυσμού ενδιαφέρουσες πληροφορίες περιέχονται στο βιβλίο τής 'Αμερικανίδας γιατρού Ε. D. Levejoy, *Certain Samaritans*, Νέα 'Υόρκη 1933 όπως και στο: Ξενοφών Παναζίδης, *Η Ιστορία του 'Ελληνικού 'Ερυθρού Σταυρού*, 'Αθήνα 1987, σσ. 171-219.

15. Για τά δάνεια και τη χρηματοδότηση από τό έξωτερικό βλ. André Rodocanachi, *Les finances de la Grèce et l' établissement des réfugiés*, Παρίσι 1934· 'Αρ. Τούντα-Φεργάδη, *Τό προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη 1986.

16. Société des Nations, *L' établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926. Τό βιβλίο εκδόθηκε και στα άγγλικά με τόν τίτλο: *Greek Refugee Settlement*.

17. Χαρακτηριστική για την έθνολογική αναμόρφωση τής Μακεδονίας είναι μιá άλλη έκδοση τής Ε.Α.Π.: *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, [Θεσσαλονίκη 1926].

18. 'Αντίστοιχα: *I was Sent to Athens*, Νέα 'Υόρκη 1929· *Greece and Greek Refugees*, Λονδίνο 1931· *Came over into Macedonia*, New Brunswick 1943. Νά σημειώσουμε εδώ δύο άκόμη ξενόγλωσσα έργα σχετικά με την εγκατάσταση τών προσφύγων: Simpson John Hope, *The Refugee Problem*, 'Οξφόρδη 1939 (περιλαμβάνει έρευνα του Royal Institute for International

Σημαντικός επίσης ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι τράπεζες, ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930. Ειδικά η Έθνικη Τράπεζα εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ως τρίτος οργανισμός πλάι στην Ε.Α.Π. και το Υπουργείο Προνοίας, καθώς αναλαμβάνει τη διαχείριση των ανταλλαξίμων μουσουλμανικών κτημάτων και διευθύνει ουσιαστικά την επιχείρηση της μερικής άποζημίωσης των «ανταλλαξίμων»¹⁹. Το όνειρο της πλήρους άποζημίωσης, όπως οριζε η σύμβαση της Λωζάνης, έσβυσε με την υπογραφή του Έλληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας και της οικονομικής συμφωνίας της Άγκυρας (10-6-1930), η οποία προέβλεπε τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταληφθεισών περιουσιών. Με τη συμφωνία αυτή η πολλαπλάσια ελληνική περιουσία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική, σκορπώντας δυσαρέσκεια στον προσφυγικό κόσμο²⁰.

Την άποκατάσταση των προσφύγων, είτε αυτή χαρακτηρίζεται αγροτική είτε άστική, πραγματεύονται άρκετά συγγράμματα, που εκδίδονται κυρίως την πρώτη δεκαετία μετά την καταστροφή. Στα βιβλία αυτά περιέχονται σε έκταση νομικές διατάξεις, στατιστικά και οικονομικά στοιχεία, γεγονός που τους προσδίδει έναν «τεχνικό» χαρακτήρα. Συγγραφείς των περισσότερων είναι άνθρωποι κατά τεκμήριο άρμόδιοι να καταγράψουν την επίσημη τουλάχιστον άποψη για το έργο της άποκατάστασης, όπως ο επιθεωρητής της Άνταλλαγής Άθανάσιος Πρωτονοτάριος, ο ύποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Ε. Τσουδερός, ο τμηματάρχης της Άγροτικής Τράπεζας Μιχαήλ Νοταράς και άλλοι²¹.

Χρήσιμες πηγές για τη διεξοδική έρευνα είναι τα διάφορα νομοθετήματα

Affairs 1937-1938) και E. G. Mears, *Greece Today. The Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford 1929.

19. Στοιχεία για τη δραστηριότητα των τραπεζών σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων υπάρχουν στο πρόσφατο έργο της Μαργαρίτας Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σσ. 287-339. Ειδικά για το ρόλο της Ε.Τ.Ε., βλ. Άριστοτέλης Τζανάντος, *Τα προσφυγικά λείψανα και η Έθνικη Τράπεζα της Ελλάδος 1923-1926*, Θεσσαλονίκη 1923-1926 και Μαργαρίτα Δρίτσα, «Έθνικη Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τά Ιστορικά*, τ. 4 (1985), σσ. 313-326.

20. Για το θέμα βλ.: Έλευθέριος Βενιζέλος, *Η Έλληνοτουρκική συμφωνία και αι πρόσφυγικαι άποζημιώσεις*, Αθήνα 1930· Άρ. Μηλιάρης, *Αι έλληνοτουρκικαι σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η εκκαθάρισις των εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών προκωψασών διαφορών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Αθήνα 1932· Ίφιγένεια Άναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το έλληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980. Βλ. επίσης τα έργα που αναφέρονται στη σημ. 12.

21. Άθαν. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικῆς, νομικῆς και κρατικῆς άπόψεως*, Αθήνα 1929· Άθαν. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική αντιμετώπισις του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1930· Ε. Τσουδερός, *Η άποζημιώσεις των ανταλλαξίμων*, Αθήνα 1927· Μ. Γερακάρης, *Η πληρωμή των χρεών των άγροτών προσφύγων προς την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926· Μιχ. Νοταράς, *Η άγροτική άποκατάστασις των προσφύγων*, (πρόλ. Άλ. Παπαναστασίου), Αθήνα 1934.

(νόμοι, διατάγματα, κανονισμοί κτλ.), έπισημα κείμενα και εκθέσεις που σχετίζονται με τὸ προσφυγικὸ ζήτημα²², τὰ καταστατικά και οἱ εκδόσεις σωματείων, ὀργανώσεων ἢ και κομμάτων που οἱ πρόσφυγες ἴδρυσαν για νὰ ὑπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους²³, τὰ ἄρθρα σὲ εφημερίδες, περιοδικὰ, ἡμερολόγια, ἐγκυκλοπαίδειες²⁴ και βεβαίως τὰ κρατικά και ἰδιωτικά ἀρχεῖα²⁵. Ἐπίσης στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀντλήσει ὁ ἐρευνητὴς ἀπὸ τις συγγραφές που ἐξιστοροῦν (με κείμενα ἢ φωτογραφίες) τὴ δημιουργία και τὴν ἐξέλιξη τῶν προσφυγικῶν οἰκισμῶν²⁶. Ἀπόπειρα ἀπεικόνισης τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων σὲ μερικές περιοχές τῆς χώρας στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου και στὴ δεκαετία τοῦ 1950 ἀποτελεῖ τὸ λεύκωμα που ἐξέδωσε τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν και τὸ Ἴδρυμα Ἀναστασίου Γ. Λεβέντη με τίτλο *Προσφυγικὴ Ἑλλάδα*²⁷.

Λίγο διάστημα μετὰ τὴν καταστροφή οἱ συγγραφεῖς ἀρχίζουν νὰ ἐπισημαίνουν τις εὐεργετικές για τὴ χώρα ἐπιδράσεις τῆς προσφυγικῆς εἰσορῆς.

22. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, *Συλλογὴ νόμων ἀφορώντων τὴν Ε.Α.Π.*, Ἀθήνα 1926· Ὑπουργεῖον Ὑγεινῆς - Προνοίας - Ἀντιλήψεως, *Διατάξεις ἀφορῶσαι τὴν πρόνοια και ἀστικήν ἐγκατάστασιν προσφύγων*, (ἐπιμ. Κ. Καργιώτης), Ἀθήνα 1926· Β' *Παμπροσφυγικὸν Συνέδριον τῶν Δικαιούχων Ἀνταλλαγίμων*, Ἀθήνα 1926· Ὑπουργεῖον Κοινωνικῆς Προνοίας, *Νομοθεσία και γενικαὶ ἐγκύκλιον περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν ἀσπῶν προσφύγων*, Ἀθήνα 1953· Ἐπίσημα πρακτικά τῆς ἐπὶ τῶν προσφυγικῶν ζητημάτων ἐπιτροπῆς τῆς Δ' *Συντακτικῆς Συνελεύσεως*, Ἀθήνα 1926· Ἐκθεσις κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐλέγχου Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, Ἀθήνα 1925· Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαγίμων Κοινοτικῶν και Κοινοφελῶν Περιουσιῶν 1929-1937, Ἀθήνα 1937.

23. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: Κοινωνία τῶν Προσφύγων, *Καταστατικόν*, Ἀθήνα 1925· Κοινὴ Ἀλυτρώτων και Προσφύγων Ἐπιτροπεία, *Ὄργανισμός*, Ἀθήνα 1926· Ἐθνικὸν Προσφυγικὸν Κόμμα, *Τὰ προσφυγικὰ δίκαια και τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος*, Ἀθήνα 1932· Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Προσφύγων, *Τὸ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν παροῦσαν φάσιν*, Ἀθήνα 1957.

24. Για μιὰ μερικτικὴ συναγωγή ἄρθρων, βλ. Π. Χατζημωσῆς, *Βιβλιογραφία 1919-1978*, σσ. 201-289.

25. Για παράδειγμα: Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν, Τμήμα: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Σειρές: Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν 1920-1932, Κεντρικὴ Ὑπηρεσία 1921-1924 και 1924-1926· Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀρχεῖο Βενιζέλου· Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ἀρχεῖο Α. Α. Πάλλη· Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (Ἐξοδος, Ἐγκατάσταση). Ἐπίσης τὸ Ἀρχεῖο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν στὴ Γενεὴ και τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Henry Morgenthau στὴ Νέα Ὑόρκη και τὴν Οὐάσιγκτον.

26. Για παράδειγμα: Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά. Ἐνα ὄνομα, μιὰ πολιτεία*, Νίκαια 1960· *60χρονα Νέας Σμύρνης 1929-1989*, Ἀθήνα 1990· Χάρης Κουτελάκης και Ἀμάντα Φώσκολου, *Πειραιὰς και συνοικισμοί: Μαρτυρίες και γεγονότα ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1991· Λευτέρης Μαρνέλλης, *Στὰ προσφυγικὰ τῆς Πάτρας τῆ δεκαετία τοῦ '40*, Πάτρα 1993.

27. Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Προσφυγικὴ Ἑλλάδα: Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν = Refugee Greece: Photographs from the Archive of the Centre for Asia Minor Studies*, (πρόλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης), Ἀθήνα 1992. Τὸ λεύκωμα, τὸ ὁποῖο πλουτίζεται με συναφεῖς μαρτυρίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης τοῦ Κ.Μ.Σ., δὲν ἔχει ἀξιώσεις ἐξαντλητικῆς κάλυψης τοῦ θέματος ἀφοῦ στόχος τῆς ἐκδόσεώς του ἦταν νὰ προσφερθεῖ μιὰ χαρτογράφηση τῆς ἐρευνας τοῦ Κέντρου στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Για το θέμα αυτό (άλλα και για το προσφυγικό ζήτημα συνολικά) σημείο αναφοράς αποτελεί το σημαντικότερο πόνημα του 'Αριστοτέλη Αιγίδη, 'Η Έλλάς χωρίς τους πρόσφυγας, 'Αθήνα 1934. Χρήσιμες συνεισφορές στο ίδιο θέμα, βασισμένες εν πολλοίς στο προηγούμενο έργο, είναι δύο μεταγενέστερες εκδόσεις: το βιβλίο του Γιώργου Λαμψίδη, *Οί πρόσφυγες του 1922*²⁸, και το αφιέρωμα του περιοδικού *Οικονομικός Ταχυδρόμος*²⁹, στο οποίο συγκεντρώνονται άρθρα από έγκυρους μελετητές του προσφυγικού ζητήματος που έπισημαίνουν την πολύμορφη προσφορά των προσφύγων.

Το έργο των Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλόπουλου, *Αί προσφυγικαί εγκαταστάσεις εν τῇ περιοχῇ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, είναι ο προπομπός μιάς σειράς νεότερων μελετών (στην πλειοψηφία τους είναι διδακτορικές διατριβές) που εξετάζουν τις πολύμορφες επιπτώσεις που είχε ή προσφυγική εγκατάσταση σε ένα συγκεκριμένο τόπο³⁰. Οί περισσότερες από αυτές εξετάζουν τις σημαντικότερες κοινωνικές συνέπειες, συνήθως σε συνάρτηση με το κεφαλαιώδες ζήτημα τῆς κατοικίας³¹. 'Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου των Μαραβελάκη-Βακαλόπουλου, σκοπός τῆς συγγραφῆς του υπῆρξε ἡ διερεύνηση τῆς «συνθέσεως τῶν ἀγροτικῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς τόπους προελεύσεως τῶν [καί] ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν τόπων αὐτῶν...». Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι τὸ θέμα τῆς ἐμφύτευσης στὴν 'Ελλάδα πληθυσμῶν ἀπὸ συγκεκριμένους μικρασιατικούς οἰκισμούς (που ἐνδεχομένως εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες) δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς³². Πάντως σὲ πολλές μονογραφίες που

28. Γιώργος Λαμψίδης, *Οί πρόσφυγες του 1922: 'Εξήντα χρόνια συμβολῆ στὴν οἰκονομική καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου*, 'Αθήνα 1982 [2η ἐκδ. τὸ 1989]. Στὸ βιβλίο περιγράφεται καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων ἕως τῆς μέρες μας. Στοιχεῖα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὑπάρχουν καὶ στὸ βιβλίο τοῦ 'Ισαάκ Λαυρεντίδη, *Πρόσφυγες ἐξ ἀνταλλαγῆς καὶ ἀνταλλάξιμος περιουσία*, 'Αθήνα 1975.

29. Οί πρόσφυγες στὴν 'Ελλάδα: Πενήντα χρόνια προσφοράς που ἄλλαξε τὴ χώρα, 'Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ἀρ. φύλλου 992. Εἰδικὸ ἀφιέρωμα 31 (26-4-1973).

30. 'Ενδεικτικὰ: Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, 'Οξφόρδη 1989· Eva Sandis, *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens*, 'Αθήνα 1973· Michel Spyrou, *The Anatolian Greeks in Thessaloniki: Patterns of Settlement and Housing and Social Characteristics*, Eugene 1983· Veroniki Dalakouras, *L' installation et le rôle géo-économique des réfugiés d' Asie Mineure dans la campagne grecque. Le cas de la Macédoine*, 3 τ., 1984 (διδακτορική διατριβὴ στὸ πανεπιστήμιο Paul Valery, δακτύλ.)· Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις τῆς σιωπῆς: 'Εργατικὸς οἰκισμὸς τῆς 'Αθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ 1909-1940*, σσ. 151-247.

31. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπικεντρώνονται: τὸ βιβλίο τῆς Λίζας Μιχελῆ, *Προσφύγων βίος καὶ πολιτισμὸς: 'Απὸ τίς πόλεις τῆς 'Ελλάσσονος 'Ασίας στὰ τοπία τῆς παράγκας καὶ τοῦ πισσόχαρτου*, 'Αθήνα 1992, ἡ ἐργασία τῆς Anne Solomos Terinian, *Incidences sociales et urbaines de l' arrivée des réfugiés de l' Asie Mineure*, Paris 1975 (maîtrise στὸ πανεπιστήμιο Paris III. Πολυγ.), ἄλλα καὶ τὸ βιβλίο τῆς Βίκας Γκιζελῆ στὸ ὅποιο γίνεται μνεία παρακάτω.

32. 'Απόπειρες τέτοιας προσέγγισης εἶναι: τὸ βιβλίο τοῦ St. Salamone, 'Ο *διωγμὸς: 'Η*

περιγράφουν μικρασιατικούς οικισμούς υπάρχουν πληροφορίες για την έγ-κατάσταση των κατοίκων τους στην Ελλάδα³³.

Ο ξεριζωμός ενός τόσο μεγάλου τμήματος του ελληνισμού και η εγκατάστασή του εντός των ορίων του ελληνικού κράτους αποτέλεσε μείζον γεγονός για την ελληνική ιστοριογραφία του μεσοπολέμου. Έτσι εκτενείς αναφορές για τα γεγονότα αυτά υπάρχουν σε πολλά γενικότερα έργα που αφορούν στην πολιτική ιστορία της περιόδου ή σε πιο ειδικά θέματα πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης³⁴. Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε σε δύο έργα εξαιρετικά χρήσιμα για τη διερεύνηση του προσφυγικού ζητήματος. Πρόκειται για τα βιβλία της Βίκας Γκιζεελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984 και του Γιώργου Μαυρογορδάτου, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley 1983.

Παρόλο που εδώ εξετάζουμε το προσφυγικό ζήτημα του 1922, είναι απαραίτητο να γίνει μια σύντομη αναφορά στους πρώτους μετανάστες από την τέως Σοβιετική Ένωση, που άρχισαν να εγκαθίστανται στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Οί πρόσφυγες αυτοί αποτελούν στην ουσία μικρασιατικό πληθυσμό και η διερεύνηση των συνθηκών ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία έχει ιδιαίτερη σημασία³⁵.

Για το θέμα της παρουσίας των προσφύγων στην Ελλάδα, που είχε κάπως παραμεληθεί από την μικρασιολογική έρευνα, παρατηρείται τελευταία αυξανόμενο ενδιαφέρον. Το θέμα αυτό, απαλλαγμένο πλέον από τις σκοπιμότητες της αντίθεσης γηγενών και προσφύγων, εξετάζεται με αδυστήρι επισημονικά κριτήρια και άσφαλως σημαντική συμβολή προς την κατεύθυνση

δημιουργία μιάς νησιωτικής ελληνικής κοινότητας και η προσφυγική της κληρονομιά, Αθήνα 1989 και η εργασία της Γλυκερίας Μελίδου-Κεφαλά, *Πρόσφυγες από τη Σίλλη Ίκονιου: Η προσαρμογή ενός πληθυσμού εμπόρων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987 (μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα της Λαογραφίας, Φιλοσοφική σχολή Α.Π.Θ. Δακτυλ.). Στην κατηγορία αυτή μπορεί ίσως να ένταχθεί και το δίτομο έργο του Παναγιώτη Τανιμανίδη, *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988-1992.

33. Για παράδειγμα: Έλενη Καρατζά, *Ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Άκσεράϊ-Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σσ. 316-337· Θανάσης Κωστάκης, *Η Άνακού*, Αθήνα 1963, σσ. 413-429· Παναγιώτης Τανιμανίδης, *Από τον ελληνισμό του Πόντου. Η Ήμέρα*, Θεσσαλονίκη 1988.

34. Ανάμεσα σε άλλα: Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, 2 τ., Αθήνα 1955· Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: Η έκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα 1985· Α. P. Alexander, *Greek Industrialists*, Αθήνα 1964.

35. Για το θέμα βλ.: Κούλα Κασιμάτη κ.ά., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα 1992· Ισαάκ Λαυρεντίδης, *Οι εκ Σοβιετικής Ένώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τὰ εκ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάνης δικαιώματά των*, Αθήνα 1986.

αυτή αποτελεί τὸ ὕλικὸ πὸν δημοσιεύεται στὸν παρόντα τόμο τοῦ *Δελτίου*. Ἐναμφίβολα τὸ θεμελιῶδες γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν πορεία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας γεγονὸς τῆς ἐγκατάστασης καὶ κοινωνικῆς ἔνταξης τῶν μικρασιατῶν προσφύγων προσφέρει εὐρύτατο πεδίο μελέτης καὶ ἀποτελεῖ τὸ μὲν ἀναμφισβήτητης ἱστορικῆς σπουδαιότητος.